

ANTIK DÁWIRDE ÁMIWDÁRYANÍN GEOGRAFIYALÍQ IZERTLENIW TARIYXÍ

Iskenderov Alisher Bazarbaevich
Jaksimuratov Azamat Bekmurat uli

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

E-mail: jaqsimuratov004@gmail.com

ANNOTATSIYA

Orta Aziyanıń eń uzın dáryası bolǵan Ámiwdárya óziniń uzaq izzertleniw tariyxına iye. Ámiwdárya haqqındaǵı eń tartıslı pikirler júritilgen dáwir bul – antik dáwirdege izertleniw tariyxı haqqında sóz etiledi.

Tayanış sózler: Ámiwdárya, Pandj, Vaxsh, E.Murzaev, Avesto, Gerodod, A.Sadullaev, Strabon, Ptolemey.

HISTORY OF GEOGRAPHICAL STUDY OF AMUDARYO IN ANCIENT PERIODS

ABSTRACT

Amiwdarya, the longest river in Central Asia, has a long history of exploration. Since the period in which the most controversial opinions about Amiwdarya were expressed - the geography of antiquity - is important, this article deals with the history of its research in antiquity.

Key words: Ámiwdárya, Pandj, Vakhsh, E. Murzaev, Avesta, Herodotus, A. Sadullaev, Strabo, Ptolemy.

Ámiwdáryanı úyreniw, onı izertlew oǵada áyyemgi dáwirlerden baslanǵan. Sebebi, ol Orta Aziyanıń eń áhmiyetli suwǵarıw sistemasın payda etiw menen birge Orta Aziyanıń eń iri dáryası esaplanadı. Awǵanstandaǵı Hindikush taw dizbegi janbawırındaǵı muzlıqlardan baslanadı. Ámiwdáryanıń aǵısı tawlı Pamir-Alay úlkesinde payda bolǵannan soń, Kókitańnan batısqa tegislikke qaray, yaǵnıy Qızılqum hám Qaraqum shóllerinen aǵıp ótip, Aral teńizine quyadı. Tájikstannıń tawları dáryanı qaptal janbawırlarınan aǵıp túsip atırǵan muzlıqlardıń erigen suwı menen tınımsız toyındıradı. Ámiwdáryanıń aǵımı tiykarınan qar hám muzlıqlardan toyınatuǵın dáryalar qatarına kiretuǵın Pandj hám Vaxsh dáryalarınıń birigiwinen payda boladı

(olardıń joqarı aǵımındaǵı muzlıqlardıń maydanı 7,5 mın km²). Muzlıq aǵımınıń úlesi shama menen 15% ti quraydı.

Pandj hám Vaxsh dáryaları qosılǵannan keyin Ilchiq qısnáǵına shekem keńligi 4 kmden 25 kmge shekem, keyin 2-4 kmge shekem tarayadı. Túyemoyın qısnáǵınan ótkennen soń bir neshe on km ge keńiyedi. Keyin, Taqıyatas qısnáǵınan ótkennen soń delta payda etedi. Ámiwdárya suwları arqalı hár jılı birneshe mın gektar aymaqlar suwǵarıladı.

Belgili toponomist hám tarixiy geograf, geografiya ilimleri doktori, professor E.Murzaev maǵlıwmatları boyınsha arqa yarım shardıń muzlıq penen qaplanǵan qubla bólimindegi dáslepki toponimler bunnan on mın jıl aldın payda bolıp, usı toponimler qatarına Orta Aziya, ásirese Ózbekstan aymaǵındaǵı toponimlerdi kirgiziw júdá orınlı. Ol dáwirlerdegi toponimler jazba arnawlı ádebiyatlarda emes, jartaslar, qábirtaslar, áyyemgi jazıwlarında óz kórinisin tapqan. Orta Aziya tuwralı dáslepki jazba kitap kórinisindegi toponim bunnan 2700 jıl burın, yaǵnıy eramızǵa shekemgi II mın jıllıq hám I mın jıllıqtıń birinshi shereginde jazılǵan «Avesto» kitabında kórsetilgen. Bul toponimler qatarında Orta Aziyadaǵı birneshe orın atları menen birge Ániwdáryanıń atı da Vaxvi Daitiya atı menen keldirilip ótilgen. Ámiwdárya haqqındaǵı keyingi maǵlıwmatlardı rim hám grek tariyxshıları shıǵarmalarında ushırasadı.

Gerodot Araxs (Ámiwdárya) haqqında tómendegi pikirdi bildiredi: «Araxs, aytıwlarına qaraǵanda, Istirge qaraǵanda úlken, Lesbos úlkenligindegi kóplegen atawlarǵa iye. Araxs Matiyonlar jurtınan aǵıp keledi. Gindis (Hind) dáryası da sol jerden aǵadı». Araxs dáryası kóp ilimpazlar pikirine qaraǵanda Sırdárya yamasa Tejen dáryası bolıwı múmkin. Bul pikirge professor A.Sadullaev qosılmaydı. Onıń pikirine qaraǵanda: «Araks bul – Ámiwdárya, Matiyon tawları, Gerodot túsinigi boyınsha, Pamir yáki Hindikush taw sistemalarından baslanadı, sebebi, Matiyon tawınan Hind dáryası da baslanıwı aytilǵan».

Aral teńizi hám Ámiwdáryanıń payda bolıwı Orta Aziya xalıqları tariyxı menen tıǵız baylanıslı. Grek tariyxshısı Gerodot hám evreylerdiń payǵambarı Iezekil Ámiwdárya haqqında ulıwmalıq pikirlerin bildirgen. Gerodottıń jazıwınsha, Iran patshası Dara I Xorezm mámleketin boysındırıw ushın Xorezmdi suwsız qaldırmaqshı boladı hám dáryaǵa úlken toǵan qurdıradı. Nátiyjede, bir neshe jıllar Xorezm Daraǵa boysınǵan, nátiyjede, «úlken teńiz» payda bolǵan. Biraq, avtor teńiz atın anıq jazbaǵan. Bul fakttı Iezekil Alla talla atı menen baylanıstırıp, «Quday ǵazebinen taw silkinip, jer betinde shuqırlıq payda bolǵan. Nátiyjede, dárya óz jolın ózgerdedi hám úlken aqpaytuǵın kól payda boladı», -dep jazadı. Gerodot hám Iezekil túrli aymaqlarda bir-birinen 300 jıllıq parıq penen jasap, dóretiwshilik qılǵan.

Ámiwdárya haqqında antik maǵlıwmatlar Aleksandr Makedonskiy atlanısları dáwirinde, sol dáwirdeń tanıqlı geografı bolǵan Strabon tárepinen de toplanǵan. Ol

Ámiwdárya haqqında óziniń XVII bapıan ibarat «Geografiya» shıǵarmasınıń toǵızınshı babında tómendegi pikirdi jazıp qaldıradı: «Ámiwdárya Araks yamasa Oks dep ataladı. Onıń suwları batpaqlıqqa emes, suwlar mámleketine sińedi».

Ámiwdárya haqqında jáne bir qımbatlı maǵlıwmat bergen antik dáwir geografi bul - Ptolemey. Ol óz dáwirinde Orta Aziyadaǵı Soǵdiyana, Margiyana hám Baxtriya aymaqların súwretlewshi karta sızadı hám bul kartada Ámiwdárya hám onıń kishi tarmaqları anıq kórsetilip, Ámiwdárya hám Sırdárya aralıǵındaǵı aymaqlardı Transoksiana atı menen súwretleydi.

Ámiwdáryanıń qaysı orınǵa quyıwı tuwralıda antik dáwir hám házirgi dáwir maǵlıwmatları bir-birine sáykes kelmeydi. Sebebi, Ámiwdárya usı waqıtǵa shekem ózenin birneshe márte ózgeritip turǵan. Mısalı: ataqlı grek geografi hám tariyxshısı Strabon Ámiwdáryanı úlken keme qatnawshı dárya retinde jazadı, bul dárya boylap hind tovarları Girkan teńizine alıp ketilgen (Strabon dáwirinde Káspiý teńizi usı atama menen atalǵan). Óytkeni, bul eki mın jıl aldın edi, bul haqqında basqa antik dáwir ilimpazları da usılay jazǵan. XVII ásirdeń ekinshi yarımında jasaǵan Xiywa xanı hám tariyxshı Abulǵazıxan óziniń ataqlı “Turklarning shajira daraxti” shıǵarmasında jaqında, yaǵnıy, XVI ásirde Ámiwdárya Káspiý teńizine qoyılǵanlıǵın aytıp ótken edi. 1720-jılda Parijde baspadan shıǵarılǵan Káspiý teńizi kartasında (bunnan 300 jıl aldın), Ámiwdárya birinshi ret Káspiý teńizine qoyılatuǵın dáryalar qatarında kórsetilmegen. Joqarıdaǵı faktlerge názer awdarsaq bul faktler bir-biriniń ornın tolıqtırıp, anıqlastırıp keletuǵınına gúwa bolamız. Sebebi, Abulǵazıxanıń XVI ásirde Ámiwdárya Káspiý teńizine qoyılǵanlıǵın aytıp ótken, al XVIII ásirde, yaǵnıy, 1720-jılǵı Parijde baspadan shıqqan kartada Káspiý teńizge qoyılatuǵın dáryalar arasında Ámiwdáryanıń joq ekenligi kóriwimiz múmkin. Sonlıqtan, bul eki pikirlerdi biriktirip Ámiwdárya XVI ásirdeń keyingi dáwirde Aralǵa quya baslaǵan degen juwmaqqa kelsek boladı.

Juwmaqlap aytqanda: Ámiwdáryanıń ilimiy úyreniliw tariyxı antik dáwirde óz aldına ilimiy áhmiyetke iye bolǵan. Sebebi, bul dáwirde Ámiwdáryanıń gidrografiyalıq hám geografiyalıq imkaniyatları tolıǵı menen ashıldı. Dárya haqqındaǵı antik dáwir maǵlıwmatları kóbinshe grek, rim hám qıtay dereklerinde ushırasıwınıń, sonıń memen birge, Ámiwdárya ótmishiniń bay ekenligine birneshe márte gúwa boldıq. Ámiwdáryanıń ullı dárya ekenligin onıń tariyxı dawamında Káspiý hám Aral teńizlerine suw quyıwında kóriwimiz múmkin. Sebebi, bul - eki kól, kól bolıwına qaramastan geografiyalıq ádebiyatlarda, ilimiy shıǵarmalarda, geografiyalıq kartalarda qurǵaqlıqtaǵı teńiz sıpatında súwretlenedi. Sonlıqtan, Káspiý hám Aral kólleriniń teńiz dep jergilikli xalıq tárepinen húrmetlenip táriyipleniwinde Ámiwdáryanıń úlesi úlken ekenligin biliwimiz kerek.

PAYDALANÍLGAN ÁDEBIYATLAR (REFERENCES)

1. Baratov F., Mamatqulov M., Rapixov A. O'рта Osiyo tabiiy geografiyasi. –T.: O'qituvchi, 2002.
2. Baratov P., Soatov A. Umumiy tabiiy geografiya. –T.: O'qituvchi, 2002.
3. Iskenderov A. B., Uzakbaev K. K. Ulwma jer bilimi. – T.: Fan va texnologiya, 2019.
4. Muxammadov A. Qadimgi Buxoro. –T.: Fan, 1991.
5. Nizomov A., Raximova G., Rasulova N. Toponomika. –T.: Sharq, 2013.
6. Saidboboyev Z. Tarixiy geografiya. –T.: Noshir, 2010.
7. Xasanov X. Geografik nomlar siri. –T.: O'zbekistan, 1985.
8. Xasanov X. O'рта Osiyo joy nomlari tarixidan. –T.: 1965.
9. Ясинский В. А., Мироненков А. П., Сарсембеков Т. Т. Водные ресурсы трансграничных рек в региональном сотрудничестве стран Центральной Азии. – Алматы, 2010.